

Kritinis mąstymas ir retorinės iškalbos ugdymas

Jūratė Baranova

Profesorė humanitarinių mokslų (filosofijos) daktarė

Lietuvos edukologijos universiteto

Filosofijos katedra

T. Ševčenkos g. 31-228, LT-03111 Vilnius

El. paštas: jurabara@gmail.com

Šiame straipsnyje bandoma susieti kritinį mąstymą su retorinės išraiškos ugdymo ypatybėmis. Retorika, kaip įtikinimo menas, kuris veikia emocijas, gali būti traktuojama dviem aspektais. Ji gali būti suprantama ir tik kaip įtikinėjimo menas, kurį naudoja retorikai, politikai, pamokslininkai. Žvelgiant į retoriką šiuo aspektu, jos ribos susiaurėja iki praktinių nuorodų, kaip įtikinti žmones. Šiuo požiūriu retorika netenka teorinio aspekto. Teorinis aspektas atsiranda tada, kai keliame klausimą, koks jos santykis su filosofija ir teorine kalba. Ar teorinė mintis privalo įgyti retorinę formą, kad būtų išreikšta ir suprasta? Ar retorika yra būtinas, imanentinis, neišvengiamas teorinės minties išraiškos būdas ar tik fakultatyvus, nebūtinasis, tačiau galimas jos palydovas? Pagaliau lieka atviras klausimas: ar retorinio meistriško ugdymas neslopina kritinio mąstymo galių? Ugdymo filosofijos istorijoje atsakymų į šiuos klausimus galima rasti labai įvairių.

Pagrindiniai žodžiai: kritinis mąstymas, retorinė iškalba, ugdymas, ugdymo filosofija

Įvadas

Ugdymo procesui skirtuose tyrimuose ir švietimo dokumentuose retorinės iškalbos ugdymas ir kritinio mąstymo ugdymas paprastai aptariami atsietai. Lilijos Duoblienės edukologinėje daktaro disertacijoje Mąstymo ugdymas mokant filosofijos gimnazijoje (Duoblienė, 2000) kritinio mąstymo ugdymas tiriamas imanentiškai, siejant su filosofiniu mąstymu ir su ugdymo procesu apskritai. Į švietimo programą, patvirtinančią lietuvių kalbos dėstymo gaires vidurinių mokyklų 11–12 klasės bei gimnazijose, įtraukiamos ir retorinės kultūros ugdymo ypatybės. Tema „kalba ir žmogus“ toliau keičiama tema „Bendravimo kultūra, kalbos etiketas ir viešasis kalbėjimas“.

Svarstant šią temą siūloma pažymėti pagrindines bendravimo etikos normas (taktiškumą, pagrįstumą, santūrumą, palankumą, apmąstyti monologinio ir dialoginio, privataus ir viešojo bendravimo ypatybes, įvairias kalbos funkcijas (informacinę, apeliacinę, emocinę), kalbinio kontakto su auditorija figūras, dramatinį monologą kaip disputo su priešininku iliuziją, oratoriaus etiką, jo kūno kalbą, tarseną, balsą, tembrą, akcentus, gestus, laikyseną. Ypatingas dėmesys skiriamas Cicerono figūrai, jo kaip oratoriaus etikai ir kalbiniam meistriškumui. Tačiau retorinės išraiškos tobulinimo siekinių nerandame filosofijos dėstymo nei vidurinių mokyklų, nei aukštųjų mokyklų programose.

Tyrimo objektas – minties ir jos išraiškos dermės ugdymo prasingumas, priedaidos ir galimybės. Tyrimas skirtas ugdymo filosofijos plėtros klausimams.

Tyrimo tikslai: Straipsnyje tiriami klausimai: kodėl taip nutinka? Kita vertus, ar įmanoma derinti kritinio mąstymo ugdymo ir retorinės meistrystės gebėjimus?

Tyrimo metodologija yra teorinis analitinis tyrimas, atveriantis tam tikrų praktinių rekomendacijų rengiant edukologinius dokumentus (programas, vadovėlius) galimybę.

Filosofinė senovės graikų ugdymo mokykla: iškalba ir dialektika

Retorikos ir filosofijos priešpriešą pastebėjo jau graikai. Sokratas ir Platonas atskyrė manymą nuo tiesos. Tiesos ieškome per dialektiką, retorika formuojanti manymą, t. y. netikrą žinojimą. Kyla klausimas – kas svarbiau: tiesa ar kalbinė nuomonės išraiška? Ar ugdant retorinį meistriškumą nėra telkiama dėmesio vien į nuomonę, apleidžiama kritinio mąstymo tobulinimo galimybė?

Senovės Graikijoje retorikos meno mokė sofistai. Platono dialoge *Faidras* Sokratas kalbasi su Faidru apie retorikos ypatybes, minėdami sofistus Gorgijų, Trasimachą, Lisijų. Sokratas formuluoja problemą svarstyti, keldamas klausimą: „Ar iškalbos menas nėra, apskritai paėmus, menas suvilioti sielas žodžiais – ne tik teismuose ir kituose piliečių susirinkimuose, bet ir privačiai?“ (Platonas, 1996, p. 64). Sokratas toliau nusako ir savo gana kritišką požiūrį į retoriką. Jo manymu, iškalbos menas yra visada tas pats – ar kalbama apie smulkmenas, ar svarbius dalykus. Kita vertus, jo pastebėjimu, kad ir kam iškalbos menas būtų taikomas – svarbiems

ar nesvarbiems dalykams, jis nepaliečia dalykų esmės, jų nepakeičia. Sokratas kartu su Faidru aptaria jiems į rankas pakliuvusios Lisijo kalbos retorines ypatybes. Sokratas kritiškai vertina Lisijo kalbos, kurioje „viskas yra išbarstyta kaip papuo­lė“, padrikumą, nes „šis rašytojas drąsiai kalbėjo viską, kas tik jam šaudavo į galvą“ (Platonas, 1996, p. 70). Faidras pats esąs retorikos mokytojas, Sokratas stengiasi jo neužrūstinti, toliau tęsia svarstymus apie iškalbos meną, išryškindamas vis naujus jo aspektus. Tačiau Sokratas nužymi ta­koskyrą tarp dialektikos ir iškalbos, sakydamas, kad jis pats tuos, kurie jį sekioja, mokąs dialektikos kaip kalbėjimo mąstant meno. O tada tarsi naiviai klausia Faidro, kaip šis pavadinsiąs tuos, kurie išsimok­linę pas jį ar pas Lisiją, leisdamas suprasti, kad jis jų nelaikąs dialektikais. Faidras nesiginčija, jis irgi manąs, kad iškalbos menas yra kažkas kita nei dialektika. Tada Sokratas, ko gero, ironizuodamas formu­luoja labai suktą klausimą: „Nejau galėtų būti dar kas nors gražaus, kas atmetus šiuos (dialektikos įrankius), vis tiek būtų laikoma menu?“ (Platonas, 1996, p. 74). Klausimą galima suprasti ir taip, jog So­kratas nemanąs, kad be dialektikos yra dar kas nors gražaus kalboje, bet tyrimo sumetimais tęsia pokalbį, motyvuodamas tuo, kad jiems abiem nedera to, kas lieka anapus dialektikos, nepastebėti. Jie imasi svarstyti knygas, kuriose rašoma apie iš­kalbos meną, sumini jose aptinkamus rei­kalavimus gerai kalbai: pirmiausia – įžan­gą, antroje vietoje – ko nors išdėstymus, paliudijimus, trečioje – įrodymus, ketvir­toje – tikėtinus samprotavimus, ir pabai­gą – pakartojimą to, kas buvo kalbėta. Sokratas sumini ir geriausius tuometinius oratorius, kurie savo kalbose išradingai

panaudojo įvairias logines kalbos figūras. Štai dorybingasis Teodoras parodęs, kad ir kaltinimo, ir gynimosi kalboje reikia pasitelkti paneigimą ir pakartotinį paneigimą, o Euėnas iš Paroso išradęs šalutinį paaiškinimą bei netiesioginius pagyrimus ar papeikimus. Tada Sokrato tarsi pagiriamoji retorikos analizė baigiasi ir jis netikėtai prabyla apie sofistus Teisijų ir Gorgijų, kuriems, jo žodžiais tariant, geriau leisti miegoti. Kodėl jie staiga sulaukia tokios ironiškos Sokrato kritikos? Sokratas formuluoja labai aiškiai: „nes jie manė, jog tai, kas tikėtina, yra labiau gerbtina už tai, kas teisinga, o savojo žodžio galia jie menkus dalykus priverčia atrodyti didžiais, o didžius – menkais, naujus dalykus atrodyti senoviškai, o senus – naujai; visiems (gyvenimo atvejams) jie išrado tiek kalbų sutrumpinimą, tiek beribi jų ilgį“ (Platonas, 1996, p. 75). Dar daugiau apie susikirtimą tarp sofisto Trasimacho ir Sokrato skaitome Platono „Valstybės“ pirmojoje knygoje. Pradėjęs kritinę ataką prieš sofistus, dialoge Faidras ir Sokratas taip pat pašiepia Trasimachą, vadina jį stipriausiu, „kuomet reikia šmeižti ir paneigti šmeižtus“ (Platonas, 1996, p. 76). Abu – ir Sokratas, ir Faidras sutaria, kad iškalboje slypi galin-ga jėga. Sokratas pamažu paskatina Faidrą pripažinti, kad tiek, kiek gydytojas turi išmanyti žmogaus kūną, tiek ir oratorius – žmogaus sielos prigimtį. Iškalbos menas Sokrato mokyme neatsiejamas nuo dorybių ugdymo. Todėl sofistai, toks kaip Trasimachas, Sokrato akimis žiūrint, turėtų visų pirma rašyti apie sielos prigimtį. O sielos prigimties samprata neatsiejama nuo bendros pasaulio tvarkos sampratos. Iš tolesnio pokalbio sužinome, kad sielos rūšių esą įvairių, ir oratorius turi jas išmanyti ir

priderinti savo kalbas prie klausytojų sielos ypatumų. Nors Sokratas kritiškai vertina tuos amžininkus, kurie „išmanymo apie kalbos meistriškumą atžvilgiu yra sukčiai ir apsimetinėja puikiausiai išmaną apie sielą“ (Platonas, 1996, p. 82), tačiau jis iš principo suformuluoja iškalbos meno, supinto su dialektiniu ugdymu, galimybių gaires. Kita vertus, Sokratas aptinka ir nusako problemą, kuri glūdi retorinio meistriškumo ugdymo srityje: – neugdant dorybių ir kritinio mąstymo, ji tampa tik prieiga prie ugdymo apskritai. Sokratas rūpinasi Atėnų jaunimo švietimu ir todėl skatina mokytojus sofistus atsakingai apmąstyti retorinio ugdymo prielaidas.

Aristotelis veikale *Poetika* nesupriešina kalbos ir mąstymo. Jis rašo, kad „klausimai, kurie liečia mąstymą, iš tikrųjų turi būti nagrinėjami retorikos veikaluose, nes jie priklauso daugiau šiai tyrinėjimų sričiai“ (Aristotelis, 1959, p. 70). Aristotelis manė, kad mąstymui priklauso tai, kas turi būti išreikšta žodžiu, todėl jis priskyrė mąstymui ir specifinius retorikos akcentuojamus dalykus. „Įrodyti, atmesti kitokią nuomonę, sukelti aistras, pvz., gailėstį, baime, pyktį ir t. t.“, padidinti ar sumažinti įrodinėjamus dalykus – yra ir retorikos, ir mąstymo uždavinys. „Skirtumas tarp retorikos ir dramatos, – sako Aristotelis, – yra tik toks, kad dramoje minėtosios poveikio rūšys turi būt pasiektos ir be žodinės išraiškos, o tuo tarpu retorikoje tą poveikį turi pasiekti kalbantysis asmuo, ir jis turi būti jo kalbos rezultatas; juk kokia būtų kalbėtojo paskirtis, jei jo mąstymas būtų aiškus visiems ir be retorikos?“ (Aristotelis, 1959, p. 70–71). Matome, kad Aristotelis, rašydamas apie retoriką, laikė ją sudedamąja dialektikos dalimi.

Romos retorikai: kilnaus piliečio ugdymas

Graikų inicijuotą retorinės iškalbos kultūrą išstobulino Romos retorikai. Trumpiausiai retoriką apibrėžė Ciceronas dialoge *De Oratore*. Retorika – tai „kalba, sukompnuota taip, kad įtikintų“ (*dicere ad persuadendum accommodata*). Ciceronas tapatino tobulą oratorių su tobulu piliečiu. Pagal retorikos taisykles buvo skiriami trys kalbų tipai: teisminės (*genus iudiciale*), politinės – sakomos senate arba liaudies susirinkime (*genus deliberativum*) ir giriamosios (*genus demonstrativum*). Ciceronas buvo pasižymėjęs kaip teismo oratorius. *Kalba apie Gnėjaus Pompėjaus karinę valdžią* jis pradėjo sakyti politines kalbas. Ciceronas rašė filosofinius traktatus ir aktyviai dalyvavo politiniame gyvenime, sakydamas ne tik retorines kalbas, bet ir imdamasis atsakomybės malšindamas sąmokslus (be teismo nuosprendžio pasmerkė mirti kelis Romos piliečius, kol galiausiai jam pačiam, Antonijaus įsakymu, buvo nukirsdinta galva ir ranka). Kita vertus, Ciceronas gilinosi ir į iškalbos meno ypatybes. Pradėjo rašyti „Retorikos knygas“ (*Libri rhetorici*), siekdamas aptarti visas penkias retorikos teorijos dalis: medžiagos suradimą (*inventio*), jos išdėstymą (*dispositio*), stilistinę parengimą (*elocutio*), įsiminimą (*memoria*), sakymą (*pronuntiatio*), tačiau pavyko parašyti tik dvi dalis, svarstančias medžiagos suradimą. Po trisdešimties metų Ciceronas parašė antrąjį retorikos veikalą „Apie oratorių“. Kaip pažymi Eugenija Ulčinaitė, šis traktatas „tai – oratoriaus ir politiko, oratoriaus ir filosofo sintezė“ (Ulčinaitė, 1997, p. 18). Garsiosios Cicerono kalbos nebuvo skirtos maloniai praleisti laiką, tai buvo jo politinės kovos ginklas: jų pavadinimuose atsispindėjo kovinė dvasia,

kartojosi jungtukas arba „už“, arba „prieš“ (*Už Sekstą Roscijų iš Amerijos; Keturias kalbos prieš Liucijų Sergijų Katiliną, Už Liucijų mureną, Už poetą Archiją, Prieš Marką Antonijų*).

Cicerono retorinės kalbos turėjo tiesioginį poveikį politiniams sprendimams (privertė Katiliną trumpam palikti Romą, galiausiai jo retoriniai mūšiai su Marku Antonijumi Senate kainavo gyvybę). Kita vertus, romėnai vertino Cicerono iškalbą ir drąsą ir už jo kovingas kalbas prieš sąmokslininką Katiliną vadino *tautos tėvu* ir *paskutiniuju respublikonu*. Atrodytų, kad oratoriui kaip politikui kyla daug grėsmių, jo gyvenimas tampa tragiškai paradoksalius. „Jis žūsta nuo rankos žmogaus, kadaise ginto teisme, o Romos forume, kur tiek sykių skambėjo jo balsas, iškeliamą jo galva ir dešinioji ranka, parašiusi garsiąsias Filipikas (kalbas prieš Marką Antonijų)“ (Kučinskienė, 1998, p. 7).

Tačiau tekstai, kuriuose Ciceronas retoriką derina su filosofija, iškalbą susieja su apmąstymais, iki šiol žadina ne tik estetinį skaitytojų pasigėrėjimą, bet ir apeliuoja į jų kritinio mąstymo galią. Filosofiniame veikale „Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę“ Ciceronas tęsia stoikų filosofijos principus, tačiau pasirenka Platono pradėtą rašymo kaip dialogo tarp dviejų ar net kelių pašnekovų formą. Pokalbio pradžioje konstatuojamos keturios priežastys, kodėl senatvė atrodo apgailėtina: „pirmoji – kad ji atitraukianti nuo dirbamų darbų, antroji – kad ji nusilpninanti kūną, trečioji – kad atimanti beveik visus malonumus, ketvirtoji – kad nuo jos nebetoli lig mirties“ (Ciceronas, 1998, p. 23). Tada nuosekliai keliant retorinius klausimus paneigiama kiekviena priežastis, tarsi Ciceronas teisme gintų pagyvenusio žmogaus teisę į gerbtiną orumą.

„Senatvė atitolinanti nuo dirbamų darbų? Kokių? Ar nuo tų, kurie dirbami jaunystėje visomis jėgomis? Tai argi nėra tokių reikalų, kurie priguli seniems ir kurie tvarkomi nestipriu kūnu, tačiau galinga dvasia?“, klausia Ciceronas, akivaizdu, kad manydamas priešingai (Ciceronas, 1998, p. 23). Ciceronas sumaniai naudoja argumentus, kuriuos galima pavadinti antikine intelektualia terapija: jų tikslas yra nuslopinti nerimą bėgančio laiko akivaizdoje. Tam padeda ir retorinės kalbos figūros, vaizdingi palyginimai. Filosofinio veikėjo Katono lūpomis, kuriam kalbamam momentu yra aštuoniasdešimt ketveri metai, Ciceronas sako: „Netgi dabar aš nepasigendu jauno žmogaus jėgų <...>, lygiai kaip jaunystėje nepasigedavau jaučio ar dramblio stiprybės“ (Ciceronas, 1998, p. 29). Nėra aišku, kas nutiks oratoriui sulaukus garbaus amžiaus. Ciceronas vėl pritaria, kad senatvė yra reali grėsmė oratorystei, sakydamas: „Kai dėl oratoriaus, tai bijau, kad jisai dėl senatvės nusilpsta, nesgi jo darbas priklauso ne tik nuo talento, bet taip pat plaučių ir jėgų“ (Ciceronas, 1998, p. 29–30). Tačiau čia pat randa nuraminančią formulę, surasdamas išeitį: senas oratorius turi suvokti, ko klausytojai iš jo tikisi. „Vis dėlto graži tebūna ir švelni seno žmogaus kalba, ir labai dažnai klausytojus sutraukia būtent apgalvota ir maloni senelio kalba“ (Ciceronas, 1998, p. 30). Cicerono filosofiniai traktatai rodo, kad retoriniai gabumai ir kalbos grožis neslopina kritinio mąstymo galių, atvirkščiai – paryškina ir papildo vienas kitą.

Kvintilianas po šimtmečio po Cicerono traktate *Institutio Oratoria* retoriką pradėjo aiškinti kaip galią, meną ar mokslą, kuris atskiria gėrį nuo blogio. Kvintilianas pakeičia retorikos sampratą, apibūdindamas

ją kaip „mokslą gražiai kalbėti“ (*bene dicendi scientia*). Jis tapatina puikų oratorių su geru žmogumi ir „geras kalbėjimas“ jo koncepcijoje įgauna moralinę vertę. Kaip pažymi Kennethas Burke’as, Kvintiliano sistemoje įtikinėjimas įgauna vieną išskirtinę kryptį – jis skirtas Romos džentelmeno ugdymui“ (Burke, 1971, p. 296). Dauguma žmonių, anot Kvintiliano, susidomi retorika tik tada, kai jaučiasi susipažinę su kitomis žinojimo rūšimis ir jiems tarsi trūksta tik vienos iškalbos. Taip jie supranta retoriką kaip formalų priedą prie kalbos turinio. Taip atsirandęs retorinės formos ir mokslinio racionalaus turinio, *res* (daiktų) ir *verba* (žodžių) dualumas.

Kvintilianas prieštarauja tokiai nuomonei, pateikdamas savo koncepciją. Jo manymu, niekas nėra svetima kalbėjimo menai (*nihil arti oratoriae alienum*), nes bet kuris kalbos turinys turi tik jam būdingą retorinę formą. Išmintis ir iškalba yra susiję savo prigimtimi, tie patys žmonės vertinami ir kaip išmintingi, ir kaip iškalbūs. Tik vėliau, anot Kvintiliano, šios dvi sferos – *res* ir *verba* – tapo atskirtos, tada kai kurie oratoriai ėmė nebesidomėti morale, o kai kurie tyrėjai tik save įvardijo išminties tyrėjais (Grassi, 1980, p. 47–48).

Pathos ir logos priešprieša naujųjų laikų ugdymo filosofijoje

Iškalbos ir mąstymo ugdymą radikalai supriešino naujųjų laikų filosofai. Jie pabrėžia *logos* svarbą ir nuvertina *pathos* reikšmę, laiko ją arba prigimtinę dovana, arba ne visai būtina ugdymo dalimi. Klasikinis racionalizmas sukyla prieš metaforos įtaką racionaliam mąstymui ir teoriniam tyrimui. Rene Descartes’as, o paskui jį ir Georgas Hegelis bei jo sekėjai (Croce, Gentile) kritikavo italų humanistus, kurie

rėmėsi klasikine retorinio ugdymo tradicija, kad šie neatskyrę *res* (daiktų) nuo *verba* (žodžių).

Italų humanistai, anot Descartes'o, nesupratę, kad filosofinė mintis yra nepriklausoma nuo retorikos. Aiškesnis ir blaivesnis mąstymas, anot Descartes'o, ugdomas ne skaitant antikos filosofus humanistinės literatūrinės tradicijos pavyzdžiu, o individui kritiškai apmąstant savo paties kasdienybės reikalus. Antikinius autorius, anot jo, yra prasminga skaityti tik dėl racionalaus pažinimo, pavyzdžiui, kalbų mokėjimo, kuris leidžia suvokti klasikinius tekstus. Descartes'as prieštarauja italų humanistų tezei, kad filologija savo pirmine prasme yra esminis žmogaus proto ugdymo elementas, kad kalba atskleidžianti žmogaus pasaulio prigimtį ir kad kalbos mokymas gali turėti savaiminį tikslą ir įgyti filosofinę prasmę. Descartes'as mano priešingai. Retorika, kaip neatskiriama šios kultūros dalis, jo manymu, neturinti jokios pozityvios reikšmės. Ji galinti suteikti protingą, pamokyti, kaip gražiai kalbėti, bet kaip įtikinėjimo menas ji yra atšiauri loginiams įrodymams, kurie veda į tiesą.

Rene Descartes'as, apmąstydamas savo kaip mąstančio subjekto ugdymosi kelią, sako, kad iškalba esanti proto dovana, o ne stropumo pasekmė. Jo nuomone, sveikas protas yra svarbiau už retorinį meistriškumą, nes kas sveikai samprotauja ir gerai apgalvoja savo mintis, kad jos būtų aiškios ir suprantamos, tas visada geriau gali įtikinti norimu dalyku, net jeigu kalbėtų žemąja bretonų tarme ir niekada nebūtų studijavęs retorikos (žr. Dekartas, 1978, p. 105). Tai, kad retorinio meistriškumo yra prasminga mokytis tik tuos, kurie šią dovaną turi, užsiminė ir Sokratas garsiajame pokalbyje su Faidru: „Mat jei tau

iš prigimties skirta tapti oratoriumi, tu ir tapsi garsus oratorius, pasitelkęs žinias ir pratybas, o kurio iš šių dalykų stokosi, tuo atžvilgiu ir būsi netobulus. Kiek čia lemia menas, tai man neatrodo, jog šį dalyką atskleistų tas takas, kuriuo žygiuoja Lisijas ir Trasimachas“ (Platonas, 79).

Šį santūrų skepsį pakeičia priešiškas retorikos atžvilgiu, kai imama mąstyti apie tikslesnius tiesos pažinimo būdus.

John'as Locke'as knygoje *Apie žmogaus intelektą* (*An Essay concerning Human Understanding* (1690) apibrėžia intelektą kaip vieną iš dviejų sielos galių (antroji – valia), kuri turi gebėjimą veikti, lavintis, mokytis, o paskui lyginti iš patyrimo gautas idėjas. Intelektas iš principo nieko nauja nesukuria, tačiau jis sutvarko iš pojūčių ir refleksijos jam suteiktą medžiagą ir taip plečia pažinimą. Pažinimas siekia tiesos, kurią Locke'as supranta kaip idėjos atitiktį daiktui. Skyriuje „Apie žodžius“ Locke'as svarsto apie kalbos vaidmenį pažinimo procese. Žodžius, kuriuos vartoja žmonės, Locke'as vadina idėjų ženklais. „Žmonės vartoja šiuos ženklus arba tam, kad užfiksuotų savo mintis ir padėtų savo atminčiai, arba tam, kad, taip sakant, išreikštų savo idėjas ir parodytų jas kitiems <...> (Locke, 2000, p. 353). Locke'ui kalbinės išraiškos procese yra svarbu nusakyti, kad žmonės vartotų žodžius vienodai, kad kiekvienas vartotų žodžius tik savo paties idėjai išreikšti ir vengtų žymėti tas sudedamąsias idėjas, kurios ji neturi. Tačiau svarbu yra iširti, ar idėja, kuri esanti kito intelekto, yra ta pati, kurią žymi vartojamas žodis. Locke'as skatina nelaikyti žodžių, žyminčių mūsų intelekto idėjas, tikraisiais daiktais. Kartais žodžius tariame kaip papūgos, iš įpročio, nemąstydami apie jų reikšmę. Todėl

kalba, anot Locke'o, esanti pakankamai netobula ir neaiški, sukelia daug painiavos pažinimo procese, tačiau šalia to, anot jo, žmonės pridaro tyčinių klaidų ir kalbą vartoja aplaidžiai. Pirmuoju piktnaudžiavimo atveju Locke'as įvardijo žodžių vartojimą be aiškių ir ryškių idėjų, kaip ženklų, kurie nieko nežymi. Tai esą būdinga religinėms ir filosofinėms sektoms. Žodžio vartojimo be aiškios idėjos pavyzdžiu Locke'as nurodo ir polinkį gražbyliauti, vartojant pompastiškus žodžius. „Išmintis“, „šlovė“, „malonė“... šiuos žodžius gana dažnai taria kiekvieno žmogaus lūpos, tačiau jeigu daugybės juos vartojančių paklaustų, kaip jie juos supranta, jei atsidurtų aklavietėje ir nežinotų, ką atsakyti; tai aiškiai įrodo, kad nors jie ir išmoko šiuos garsus, kurie jiems nuolat sukasi ant liežuvio, tačiau jų intelekto nėra apibrėžtų idėjų, kurias šiais garsais reikėtų išreikšti kitiems“ (Locke, 2000, p. 421). Kitu piktnaudžiavimo žodžiais atveju Locke'as mano esant nenuoseklų jų vartojimą, trečiu – dirbtinį neaiškumą, ketvirtu – žodžių laikymą daiktais. Šių klaidų kilmę Locke'as sieja ir su ydinga ugdymo bei mokymo sistema. „Logika ir humanitariniai mokslai, kaip jie buvo traktuojami mokyklose, išgarsino šį piktnaudžiavimą ir žalingą žodžių reikšmių painiojimą; susižavėjimą kėlęs ginčo menas labai sustiprino natūralų kalbų netobulumą, nes jis daugiau buvo naudojamas ir pritaikomas painioti žodžių reikšmėms negu atskleisti tiesai apie daiktus ir juos pažinti“ (Locke, 2000, p. 423). Locke'as kritiškai vertina ugdymo sistemą, kuri gabumą ir mokytumą skatina vertinti pagal sugebėjimą ginčytis. „Ir jeigu šias pergales, daugiausia priklausančias nuo žodžių rafinuotumo bei subtilumo, lydi garbė ir atlygis, nenuostabu, kad šitaip žmogaus pasitelktas sąmojis

taip supainioja, supina ir detalizuoja garsų reikšmes, jog niekuomet nestinga ką pasakyti prieštaraujant kokiui nors klausimu ar jį ginant, nes pergalė priskiriama ne tam, kurio pusėje tiesa, bet tam, kuris ginče taria paskutinį žodį“ (Locke, 2000, p. 424). Tiesos ir galios supriešinimas Locke'o ugdymo koncepcijoje pratęsia abejones, kurių kyla Sokratui polemizuojant su sofistais. Nenuvertinant politinių debatų gebėjimo ugdymo kultūros šiuolaikinėje ugdymo sistemoje, vis dėlto į šias Locke'o pastabas galbūt būtų prasminga įsiklausyti. Bent jau ginčo meno virtuozai galėtų suvokti ir sau pripažinti, kad šios pratybos ugdo socialinę galią, tačiau užgožia tiesos pažinimą.

Jeigu retorinis meistriškumas iš tiesų stabdo tiesos pažinimą, tai gal jį reikėtų sieti ne su pažinimu, o su kūrybine žmogaus veikla, t. y. su menu? Juk menas siekia ne tiesos, o grožio.

Kantas knygoje *Sprendimo galios kritika* skirstydamas dailiuosius menus iškalbą ir poeziją priskiria prie dailiųjų menų. „I š k a l b a, – rašo Kantas, – tai menas tvarkyti intelekto veiklą kaip vaizduotės laisvą žaismą; p o e z i j a – menas tvarkyti vaizduotės laisvą žaismą kaip intelekto veiklą. Vadinasi, o r a t o r i u s skelbia (intelekto) veiklą ir ją tvarko taip, tarytum tai būtų tik idėjų žaismas, idant sudomintų klausytojus. Poetas skelbia tik įdomų idėjų žaismą, tačiau intelektui čia skiriama tiek daug dėmesio, tarytum poetas ketintų tvarkyti tik jo veiklą. Abiejų pažintinių sugebėjimų – juslumo ir intelekto, kurie nors ir negali vienas be kito išsiversti, bet vis dėlto negali ir susijungti be prievartos ir nepadarydami vienas kitam žalos – derinys ir harmonija turi atrodyti iš anksto nenumanyti ir savaimingi; antraip tai ne dailusis menas. Todėl jame reikia vengti dirbtinu-

mo ir pedantiškumo, nes dailusis menas turi būti laisvas menas dvejopa prasme: tiek ta, kad jis, skirtingai nuo samdomojo darbo, nėra darbas, kurio dydį būtų galima įvertinti, išreikalauti ir apmokėti pagal apibrėžtą matą, tiek ta prasme, kad siela, nors ir jaučianti užsiėmusi, tačiau, nesidairydama į jokių tikslų (būdama nepriklausoma nuo atlygio) jaučiasi patenkinta ir sužadinta“ (Kantas, 1991, p. 177). Poezijos ir iškalbos meno palyginimas Kantui leidžia atskleisti kiekvienos jų ypatybes: „Todėl nors oratorius ir duoda kai ką, ko nežada, būtent įdomų vaizduotės žaismą, bet kai ko ir neduoda, ką žada ir ko paskelbė imąsis, būtent tvarkyti tikslingą intelekto veiklą. Užtai poetas žada mažai ir skelbia patį idėjų žaismą, bet atlieka tai, kas verta darbo, būtent žaisdamas jis intelektui teikia peną ir, pasitelkęs vaizduotę, suteikia gyvybingumą jo sąvokoms; tad oratorius iš esmės duoda mažiau, o poetas – daugiau negu pažada“ (Kantas, 1991, p. 177).

Kantas, kaip ir Sokratas, pažymi dvi galimas iškalbos kaip meno raiškos formas: iškalbą kaip meną įkalbėti (*ars oratoria*) ir gražaus kalbėjimo meną (kaip žodžio dovaną ir stilių). *Ars oratoria*, t. y. meną įkalbėti, jis vadina gebėjimu apgauti gražia regimybe. Kantas jos nerekomenduoja nei teismo salei, nei sakyklai. Jo negalima taikyti nei kalbant apie pilietinius įstatymus, nei apie atskirų asmenų teises, nei apie ilgalaiķį protų mokymą, nes ji subjektyviai iškreipia proto maksimas ir nuostatas. Kantas kalbėjimo meistriškumu vadina gebėjimą aiškiai formuluoti žmoniškųjų reikalų sąvokas, derinant su gyvais pavyzdžiais ir nenusižengiant kalbos skambumo bei išraiškos tinkamumo proto idėjoms taisyklėms (žr. Kantas, 1991, p. 183). Jo manymu, to užtenka, kad paveik-

tume žmonių sielas. „Kadangi jais taip pat sėkmingai galima naudotis pateisinant arba dangstant ydas ir suklydimus, negali visiškai pašalinti slapto įtarimo, kad esi mikliai pergudrautas“. Tačiau poezijoje, skirtingai nuo retorikos, viskas garbinga ir atvira. Ji pareiškia, kad nori vien žaisti įdomų vaizduotės žaismą, be to, formos požiūriu sutariantį su intelekto dėsniais, ir nesiekia, į jutimus apeliuojančiu atvaizdavimu, prisėlinti prie intelekto ir jį supainioti“ (Kantas, 1991, p. 183)

Ar nenuitinka taip, kad Sokrato bei Descartes'o abejonės, Locke'o priešiškusmas ir Kanto klasifikacija iki šiol išstumiama retorinį ugdymą iš filosofinio ugdymo programų? Remiamasi tyliu prielaida, kad filosofas turi būti visų pirma logiškas ir nuoseklus, o jo retorinis meistriškumas – tik fakultatyvinė, nebūtina ar net kliudanti tiksliam filosofiniam mąstymui laisvalaikio leidimo forma? *Logos* ir *pathos*, mąstymo turinį ir kalbinę jo išraiškos formą gebantys sėkmingai derinti filosofai laikomi tiesiog paviršutiniškais filosofijos populiarintojais. Ženklus to pavyzdys – vokiečių racionalizmo tradiciją tęsiančio vieno iš žymiausio šiuolaikinio filosofo Jurgeno Habermaso priekaištas prancūzų postmodernistui Jacques Derrida: esą išrasdamas dekonstrukciją, jis suteikęs retorikai pirmenybę logikos atžvilgiu (o juk nuo Aristotelio laikų buvę kaip tik atvirkščiai), ir loginį nuoseklumą pakeitęs estetinio pobūdžio reikalavimais (Habermas, 2002, p. 213). Matome, kad jei filosofas apsibrėžia, kad vienintelė filosofijos problema yra racionalus pažinimas, ir jei šį pažinimą supranta kaip pirminės tiesos prielaidų aptikimą, tada, jo nuomone, visi emociniai aspektai – vaizdiniai, fantazijos, retorinis žaismingumas nevaidina jokio

vaidmens racionaliam procese. Jie netgi gali trukdyti racionalumui. Bet ar iš tiesų logikos ir retorikos prieštaravimai neišsprendžiami?

Ar metafora paneigia kritinį mąstymą?

Italų filosofas Ernesto Grassi, dėmesingai išstudijavęs Platono veikalus *Faidras*, *Gorgijus* ir *Istatymai*, pažymėjo, kad antikinė tradicija skyrė tris kalbinės raiškos galimybes: „(1). Išorinę „retorinę kalbą“, įprasta šios išraiškos prasme, kuri remiasi įvaizdžiais tik todėl, kad jie paveikia aistras. Kadangi šie įvaizdžiai nekyla iš įžvalgų, jie lieka tik nuomonės objektu. Tai yra grynai emocingos, klaidinančios kalbos atvejis: „retorika“ įprasta negatyvia prasme. (2) Kalba, kuri kyla išskirtinai iš racionalių samprotavimų. Tiesa tai, kad ši kalba turi įrodomąjį pobūdį, bet ji negali turėti retorinio poveikio, kadangi grynai racionalūs argumentai nepaliečia aistrų, t. y. „teorinė kalba“ įprasta prasme; (3) Tikroji retorinė kalba. Jos šaltinis yra *archai*, neįrodomas, judantis, nurodantis, priklausantis nuo savo pirminių įvaizdžių. Tai autentiška kalba išmintingo žmogaus, *sophos*, kuris nėra vien tik *epistetai*, bet kuris įžvalgomis veda, vadovauja ir patraukia“ (Grassi, 1980, p. 32).

Retorinės kalbos esminis komponentas yra metafora. Bet ar galima teigti, kad filosofija turi metaforinį pobūdį? Ar metafora gali būti tikro žinojimo pagrindas?

Grassi pažymi, kad paradoksaliai net norint nusakyti tikro žinojimo pirmines prielaidas neišvengiamai vartojamos metaforos, sakoma „pagrindai“, „aksiomos“. Net pats žodis „metafora“ taip pat yra metafora, jis kilęs iš veiksmažodžio *metapherein*, t. y. *perkelti*. Žodžio „perkelti“

pirminė reikšmė yra konkrečios veiklos nusakymas, pavyzdžiui, galima perkelti vieną daiktą į kitą vietą. Kai kurie autoriai apriboja metaforos funkciją tik žodžių perkėlimais, kai žodis perkeliamas iš jam įprasto konteksto į kitą. Tačiau šis perkėlimas, pažymi Grassi, galimas tik tada, kai susiklosto tiesioginė įžvalga (vaizdas) apie šių dviejų skirtingų kontekstų panašumą. Todėl literatūrinė metafora jau yra dviejų skirtingų kontekstų panašumo atradimas, ji iki tol neižvelgtą dalykų panašumą padaro matomą. Šiuo aspektu ji esmingai prisideda prie žmogaus pasaulio struktūros vaizdo. Kiekvienai žmogaus veiklai reikia „perkėlimo“. Metafora glūdi pažinimo ištakose, jose filosofija ir retorika įgauna priminę vienovę. Kiekviena originali teorinė įžvalga turi ir metaforinį, vaizdinį pobūdį. Grassi mano, kad pati filosofija tampa galima tik metaforos dėka. Tai buvusi pamatinė italų humanistų idėja.

Kantas, Hegelis – nepaisė kalbinės minties raiškos stilistikos ypatybių, rašė sunkiai suprantama kalba, vadinamuoju vokiškuoju stiliumi. Ar tas stilius rodo minties gelmę, ar tiesiog šių autorių stilistinės raiškos gebėjimų ar jų ugdymo stoka? Jų minties kritinė galia yra didinga, tuo ji kelia net estetinį pasigėrėjimą, tačiau teisinga gali būti ir antroji hipotezė – jiems tiesiog nebuvo duota, ar jie tiesiog nesistengė paisyti kalbinės išraiškos stilistinių reikalavimų. Schopenhaueris, Nietzsche, Kierkegardas, skirtingai nei jie, rašė puikiu literatūriniu stiliumi. Jie buvo, tie Sokrato pastebėti retorikai iš prigimties. Abiejų grupių nuopelnai kritinės minties ugdymui yra akivaizdūs. Tačiau filosofai retorikai turėjo didesnę įtaką bendrajai humanitarinei savimonei, juos skaitė ir skaito ne tik profesionalai, bet ir šiaip saviugda

besidomintys žmonės, mieliau analizuoja jaunimas. Ar Arvydas Šliogeris būtų toks populiarus, ar jo idėjas žinotų kitų kultūros sričių žmonės, jei jo teorinės minties galios neatlieptų jo puikus literatūrinis kalbos pojūtis?

Išvados

Mūsų galva, metafora nepaneigia kritinio mąstymo, tačiau išplečia pažintines jo galias.

Kita vertus, metafora ir negali pakeisti kritinio mąstymo – šios dvi pažintinės žmogaus galios klostosi lygia greta, kiekviena gali išlaikyti autonominę vertę.

Metaforinis pasaulio matymas ir kritinis mąstymas gali būti ugdomi nepriklausomai vienas nuo kito, tačiau šiuo atveju ugdymas pradeda strigti. Metaforinis ugdymas be racionalios kritikos galių plėtojimo ima ugdyti miglotą, išblaškytą, pernelyg „lyrinį“, nedisciplinuotą mąstymą, negebantį savęs pagrįsti objektyvia nuostata ir skatinantį pernelyg subjektyvią saviraišką. Taip mąstant iš tiesų galima prieiti prie išvados, kad iškalbos galia esanti svarbesnė už tiesą. Kita vertus, vien kritinio mąstymo, apeinant metaforos svarbą, ugdymas gali skatinti formalizmą ir nutolimą nuo realybės kaip atsitiktinumo raiškos.

Kalbiniis stilius yra komunikacija. Geras stilius – tai „svetinga“, kaip pasakytų

Derrida, komunikacija, nes ji atsigręžia į kitą – potencialų klausytoją. Moralinis tokios filosofijos ir retorikos bendro ugdymo suformuoto kalbančiojo ar rašančiojo imperatyvas galėtų būti toks: „Kalbu skaidriai, kad klausytojams nereikėtų vargintis manęs klausant. Kalbu aiškiai, gražiai ir stilingai, todėl, kad kiti galėtų ne tiek gėrėtis mano mąstymo geba, kiek suprasti, ką sakau, būti mano minčių suintriguoti, sudominti, paskatinti tobulėti, pakviesti bendradarbiauti. Vengiu formalios, sunkios filosofinės kalbos raiškos formos, kad nedemonstruočiau savo skaitytojams ir klausytojams savo nepelnyto išsilavinimo suteikto pranašumo. Kita vertus, kiek įmanoma vengiu retorikos tik kaip įrankio savo paties galios įtvirtinimui. Nepajungiu filosofijos retorikai, ar retorikos – filosofijai, tačiau stengiuos derinti dvi šias humanitarinio išsilavinimo atvertas galimybes.“

Metafora pasaulį atspindi vaizdu, tačiau pats gebėjimas perkelti ir mintyse lyginti vieną realybės vaizdą su kitu taip pat ugdo intelektualinės vaizduotės žaismę. Silpnai išvystytas protas nesupranta metaforų. Metaforinis perkėlimo judesys, kaip pasakytų Kantas, ugdo estetinio skonio savybę. Mūsų galva, metaforos kuriamas vaizdas ir sąvoka kaip filosofinio mąstymo įrankis gali išplėsti vienas kito raišką, ugdamas jauno žmogaus pažintines galias.

LITERATŪRA

Aristotelis (1959). *Poetika*. Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas.

Burke Kenneth (1971). „Persuasion“. *From Language to Idea: an Integrated Rhetoric*. Ed/T. E. Kankonis, D. A. Evans. New York, Chicago, etc.: Holt, Rinehart, and Winston, inc.

Ciceronas M. T. (1997). *Kalbos*. Vilnius: Pradai.

Ciceronas M. T. (1998). *Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*. Vilnius: Vyturys.

Dekartas, R. (1978). „Samprotavimas apie metodą gerai nukreipti protingumui ir rasti mokslų tiesą“. *Rinkiniai raštai*. Vilnius: Mintis.

Duoblienė, L. (2000). *Mąstymo ugdymas mokant filosofijos gimnazijoje*. Daktaro disertacijos rankraštis. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Grassi, Ernesto. (1980). *Rhetoric as Philosophy. The Humanist Tradition*. Carbondale, Edwardsville: Southern Illinois University Press.

Habermas, J. (2002). *Modernybės filosofinis diskursas*. Vilnius: Alma littera.

Kantas I. (1991). *Sprendimo galios kritika*. Vilnius: Mintis.

Kučinskienė A. (1998). „Markas Tulijus Ciceronas *Apie senatvę, Apie bičiulystę*“. *Ciceronas M. T. Pokalbiai apie senatvę ir bičiulystę*. Vilnius: Vyturys.

Locke J. (2000). *Esė apie žmogaus intelektą*. Vilnius: Pradai.

Platonas. (1996). *Faidras*. Vilnius: Aidai.

Ulčėnaitė E. (1997). „Markas Tulijus Ciceronas: tarp retorikos ir politikos“. *Ciceronas M. T. Kalbos*. Vilnius: Pradai.

THE ROLE OF CRITICAL THINKING AND RHETORICS IN UPBRINGING

Jūratė Baranova

S u m m a r y

This article deals with the problem of a paradoxical opposition between critical thinking and the art of rhetorics in upbringing. Is it necessary for the formation of critical thinking to stress also its exterior form? For example, is it necessary to pay tribute to its rhetorical expression? Or maybe rhetorics is only secondary, not necessary in critical thinking? Is it possible for rhetorics to substitute critical thinking or to suspend its power? These questions are raised in the article for the reason that rhetorics in Lithuania is not included into programmes of developing critical thinking or is suggested as an additional issue only in the teaching of literature. The author of the article reflects upon the sceptical attitude towards rhetoric in ancient Greece, discussed in Plato's works, mentions also doubts about the value of rhetorics in Descartes' and Locke's works, describes also the Kantian attitude. On the other hand, the article reveals the positive aspects of rhetoric, noted by philosophers of Ancient Rome by and Italian humanists. A special note is given to Italian philosopher Grassi's conceptions. The author agrees with Grassi that reasoning is not able to avoid the rhetorical form, that even the concepts of "axiom" or "reasons" are metaphors.

Įteikta : 2011 02 05

Priimta: 2011 04 28

The author concludes that metaphors do not negate or oppose critical thinking, but extend its power of knowledge. On the other hand, a metaphor is not able to substitute critical thinking. So, these two epistemic powers should be formed and educated as parallel and autonomous capacities. In the case when the metaphorical vision and critical thinking are educated as separate capacities, the result is not satisfactory. A metaphorical rhetorical accent in education without critical thinking forms a too chaotic, lyrical, undisciplined thinking, stressing the subjective self-expression based on the presupposition that rhetorical expression is more important than truth. On the other hand, stressing only critical thinking in education results in a too formal reasoning neglecting reality and the meaning of contingency. The author's theoretical conclusion that these two epistemic powers of personality could be educated in harmony is also practically implemented in her philosophy textbooks for schools, uniting philosophical thought, literature, and visual art.

Key words: critical thinking, rhetorics in upbringing, education, philosophy of education